

Lőrinczné Bencze Edit¹

Európaizáció és feltételesség: a hágai Nemzetközi Törvényszékkel való teljes körű együttműködés a Nyugat-Balkán posztkonfliktusos államaiban

Az ENSZ Biztonsági Tanácsa már 1991-től kezdve számos alkalommal foglalkozott a délszláv háborúkkal, amelyek veszélyeztették a nemzetközi békét és biztonságot, valamint megsértették a humanitárius jogokat. Tényleges lépésre azonban csak 1993-ban szánta el magát, amikor is létrehozta a hágai székhelyű Nemzetközi Törvényszéket. A Nyugat-Balkán államainak a Törvényszékkel való együttműködése az Európai Unió előcsatlakozási, politikai feltételeinek egyik kulcsfontosságú megnyilvánulási formája, az Unió nyugat-balkáni külpolitikájának fő eleme, a Közösség egyedülálló és példa nélküli előcsatlakozási mechanizmusa, tekintettel arra, hogy kizárólagosan a nyugat-balkáni régióra korlátozódik, és példaként szolgál arra, hogy miként működik a Közösség feltételessége egy posztkonfliktusos térségben. Az ICTY feltételességének nyomon követésével jól láthatóvá válnak annak hatásai az EU-előcsatlakozási folyamatok dinamikájára. Az Európai Unió ragaszkodik ahhoz, hogy a taggá válás feltétele a Törvényszékkel való teljes körű együttműködés, mert úgy véli, hogy a kooperáció, vagyis a háborús bűnösök elszámoltathatósága meghatározó tényező a jogállamiság megteremtésében és az igazságszolgáltatás megerősítésében a posztkonfliktusos régióban. Az ICTY működése kapcsán látható, hogy a régió államai vonakodnak az intézménnyel való teljes körű együttműködés megvalósításától, így az ICTY elsősorban a negatív feltételesség megnyilvánulási formájaként halasztó hatállyal bír a csatlakozási folyamat egészére.

Kulcsszavak: ICTY, EU, Nyugat-Balkán, előcsatlakozási feltétel

¹ Lőrinczné dr. habil. Bencze Edit, PhD: intézetigazgató, tanszékvezető, főiskolai tanár (Kodolányi János Egyetem, Jól-léti Társadalom Intézet), e-mail: lbedit@kodolanyi.hu

https://doi.org/10.36250/00915_05

<https://orcid.org/0000-0003-1845-1582>

A hágai Nemzetközi Törvényszék létrehozása és működése

Az ENSZ Biztonsági Tanácsa az ENSZ Alapokmányának VII. fejezetére hivatkozva a BT 827. számú határozatával 1993. május 25-én létrehozta a hágai székhelyű Nemzetközi Törvényszéket (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia – ICTY).²

Mivel nem nemzetközi szerződés vagy egyezmény, hanem a Biztonsági Tanács állította fel úgynevezett *ad hoc* jelleggel, így az érintett államok, de különösen Szerbia részéről jelentős elutasítással találkozhatunk. A Törvényszék az egykori Jugoszlávia területén zajló háborúk során 1991. január 1-je óta végrehajtott, a humanitárius nemzetközi jogot súlyosan sértő háborús bűncselekedetek elkövetőinek felelősségre vonására jött létre, s bár jelentős eltérésekkel, mégis Nürnberg óta az első ilyen nemzetközi fórum. Az ICTY időbeli és térbeli korlátokkal rendelkező eseti törvényszék volt. Az időbeli joghatóság alapján az 1991-ben bekövetkezett első szerb–horvát konfliktus jelentette a kiindulópontot, tehát a testület visszamenőleg is megállapíthatott háborús bűncselekményeket.³ Az ideiglenesség másik aspektusa, hogy mandátuma az ENSZ BT-vel egyeztetett határidőig volt érvényes, és az eredeti tervek szerint mindaddig tevékenykedett volna, amíg minden vádlott fölött meg nem születik az ítélet. A befejezésre vonatkozó időkorlátokat a befejezési stratégia (Completion Strategy) tartalmazta, s ez 2004-re határozta meg a vádiratok leadásának határidejét, amelyet az ICTY Ügyészsége teljesített is – ez volt az egyetlen olyan határidő, amelyet sikerült betartani. A munka befejezését először 2008-ra, majd 2010-re datálták, de hamarosan kiderült, hogy ezen határidőket szinte lehetetlen teljesíteni, mert még az ezredforduló után is számos olyan magas politikai és katonai beosztású vezető volt szökésben, akikre a vádiratot már felépítették. Ezen személyek épp a háború kulcsfigurái voltak, például Gotovina, Šešelj, Karadžić, Hadžić és Mladić, s felelősségre vonásuk nélkül az ICTY nem tudta volna beteljesíteni saját küldetését. Az ICTY létrejötte és működése a Nyugat-Balkánt érintő nemzetközi válságkezelési stratégia részeként funkcionált, ugyanis a béke és a biztonság megteremtését szolgálta a régióban azáltal, hogy igazságot szolgáltatott

² UN Security Council: *Resolution 827 (1993)* [on the establishment of the International Tribunal for the former Yugoslavia]. 1993. május 25.

³ UN: *Statute of the International Tribunal for the former Yugoslavia*. 1993. 3. (9. cikk.).

az áldozatoknak, és elítélte a háborús bűnösöket, ami aligha történt volna meg a fent említett vezetők elszámoltatása nélkül.⁴

Miután a bűnösök kézre kerítése és a tárgyalások is a vártnál hosszabbra sikeredtek, a többször megváltoztatott utolsó határidő végül 2013 lett. A fennmaradó ügyeket az ENSZ BT 2010. december 22-i 1966. számú határozatával⁵ létrehozott nemzetközi törvényszéki mechanizmus (International Residual Mechanism for Criminal Tribunals), az IRMCT, röviden csak Mechanizmus vette át. Az átállási időszak, az ICTY-hoz tartozó összes dokumentum és adminisztrációs feladatok átruházása azonban még négy évig tartott, míg végül a Törvényszék 2017. december 31-én, 24 év után – a záróceremóniára december 27-én Hágában került sor – hivatalosan is bezárta kapuit.⁶ Igaz, ez csak szimbolikus leállás volt, hiszen a Mechanizmus fennmaradó délszláv pereit továbbra is Hágában intézik, ráadásul ugyanazon a helyszínen, majd hogyanem ugyanazon felállásban és személyzettel.⁷

Az ICTY térbeli joghatósága azt jelentette, hogy működése csak az egykori Jugoszlávia területére, a Jugoszláv Szövetségi Szocialista Köztársaság (JSZSZK) szétesésekor függetlenné vált országokra, elsősorban a Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában kirobbant polgárháborúk következtében elkövetett, a nemzetközi humanitárius jogokat megsértő háborús bűntettekre terjedt ki.⁸

A testület működésének jogi hátterét a genfi jog (humanitárius nemzetközi jog, az 1864., 1906., 1929. és 1949. évi genfi egyezmények alapján), a hágai jog (a háború megvívásának szabályai az 1899-es és 1907-es hágai egyezmények alapján), az 1948. évi genocídiumegyezmény (népirtás büntetének megelőzése és megbüntetése), valamint a nürnbergi gyakorlat alapozta meg, amelyet a nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék alkalmazott először az emberiség elleni bűncselekmények kapcsán. Az ICTY alapokmányának 2–5. cikke alapján négy csoportra lehet osztani azon bűncselekményeket, amelyekben a testület jogosult eljárni, így felléphetett a genfi egyezményeket súlyosan megsértő személyekkel

⁴ Magdalena Spalińska (szerk.): *20 Years of the ICTY: Anniversary events and Legacy Conference proceedings*. United Nations – International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, 2014. 26.

⁵ UN Security Council: *Security Council resolution 1966 (2010) [on the establishment of the International Residual Mechanism for Criminal Tribunals with two branches]* 22 December 2010. S/RES/1966(2010).

⁶ UN: *ICTY marks official closure with moving Ceremony in The Hague*. 2017. december 27.

⁷ Thomas Wayde Pittmann: The road to the establishment of the International Residual Mechanism for Criminal Tribunals: From completion to continuation. *Journal of International Criminal Justice*, 9. (2011), 4. 797.

⁸ UN (1993) i. m. 3.

szemben, a háború jogát és szokásait megsértő egyének ellen, a népirtást, illetve a emberiesség elleni bűncselekményeket elkövetők ellen.⁹ Az ICTY Statútumának 5. cikke értelmében „[a] Nemzetközi Törvényszék jogosult arra, hogy eljárást folytasson olyan személyek ellen, akik felelősek a következő, nemzetközi vagy belső, fegyveres konfliktus során elkövetett, a polgári lakosság ellen irányuló bűncselekményekért: a) emberölés, b) kiirtás, c) leigázás, d) kitoloncolás, e) bebörtönzés, f) kínzás, g) nemi erőszak, h) politikai, faji, vallási alapon való üldözés, i) egyéb embertelen cselekmények”.¹⁰

Az Alapokmány 7(1) cikkelye alapján nemcsak a bűncselekményeket elkövetők vonhatók felelősségre, hanem azon személy is, aki megtervezte, előkészítette, megparancsolta, aki a bűntettek megtervezéséhez, előkészítéséhez és végrehajtásához segítséget nyújtott, vagy azok elkövetésére mást felbujtott. Az érintettség mértékével a dokumentum nem foglalkozik.¹¹

A hágai Nemzetközi Törvényszék, ellentétben a nürnbergi katonai bírósággal, polgári testületként tevékenykedhetett, amely kizárólag személyeket vonhatott felelősségre, intézményeket és kormányokat nem.¹² A testület által kiszabható legsúlyosabb büntetés az életfogytiglani szabadságvesztés, tehát nem szabhatott ki halálbüntetést, de az ítélet ellen fellebbezni lehetett. Hágában az *in absentia* eljárás tilalma alapján csak a vádlott jelenlétében lehetett a felelősségét megállapítani.

A Nemzetközi Törvényszék az államok együttműködésére építve végezte munkáját (Statútum 29. cikk), az alapokmány szerint az államok kötelesek együttműködni a testülettel, teljesíteniük kell a személyek felkutatására, letartóztatására és átadására, a tanúk kihallgatására, okiratok átadására vonatkozó kérelmeket.¹³ Mindezt a daytoni szerződés is megerősítette, s az egyezményt aláíró államok és államfők erre kötelezettséget vállaltak, habár a helyzet paradoxonja, hogy az aláírók mindegyike érintetté vált az emberiesség elleni bűntettek elkövetésében. Így nem meglepő, hogy az együttműködés nem volt mindig zökkenőmentes, vagy valamilyen ürüggyel megtagadták a kiadatást, rejtegették a bűnösöket, hátráltatták az ICTY munkáját. A Törvényszék ilyen esetben azon kívül, hogy értesítette a BT-t az esetről, egyéb kényszerítő eszközök alkalma-

⁹ UN (1993) i. m. 1–2.

¹⁰ UN (1993) i. m. 2.

¹¹ UN (1993) i. m. 2.

¹² UN (1993) i. m. 3.

¹³ UN (1993) i. m. 10.

zásával lépett fel a tagállamokkal szemben. Tekintettel arra, hogy az egykori Jugoszláviát elhagyó államok mindegyike számára az uniós tagság elérése az egyik legfőbb külpolitikai prioritás, a Törvényszékkel való együttműködés nem megfelelő volta számos esetben a csatlakozás késleltetését idézte elő.

A Nemzetközi Törvényszék – működésének 10 800 napja alatt, 4650 tanú meghallgatásával – az első, 1994. november 8-án tett Tadić elleni vádemelés óta 161 személy felelősségét vizsgálta. 90 főt ítélt el, ugyanakkor 19 ügyben a vádlottat felmentette a felhozott vádak alól, 13 fő ügyét visszautalta a nemzeti joghatósághoz, és 37 esetben megszüntette az eljárást, vagy azért, mert ejtették a vádat, vagy a vádlott meghalt az eljárás közben. Az ICTY fogdájában hat, börtönbüntetése letöltése közben kilenc vádlott halt meg. Ez történt az egyik fővádlottal, Slobodan Milošević egykori szerb elnökkel, akit a horvátországi etnikai tisztogatás, a bosznia-hercegovinai népirtás és a koszovói albán lakosság elleni irtóhadjárat elrendelésével vádoltak, de a szerb politikus a per befejeződése előtt, 2006. március 11-én börtöncellájában szívinfarktusban meghalt, perét halála után három nappal lezárták. Jelenleg három ügyben a Mechanizmus jár el. Ratko Mladić¹⁴ ügyében fellebbezési eljárás, míg Franko Simatović és Jovica Stanišić egykori szerb titkosszolgálati vezetők eseteinek újratárgyalása folyik.¹⁵

Az, hogy az érintett felek és az ICTY szerint mi számít háborús bűnnek, rendkívül összetett kérdés, akár jogi, akár erkölcsi értelemben vizsgáljuk meg a problémát. A délszláv háborúk során elkövetett borzalmak megítélése igen nehéz, hiszen a genfi konvenció értelmében nem beszélhetünk szokványos háborúról, nem működtek a háború szabályai, igen gyakran civilekből álló, irreguláris csapatok harcoltak egymás ellen, a kegyetlenkedések kölcsönösek voltak, s éppen ezért fokozódtak. Minden érintett fél követett el háborús, emberiség elleni bűntetteket – ugyan nem egyforma mértékben –, mindenki a másik érintettségét bizonygatta, s az ellenfelet vádolva azzal magyarázta az általa elkövetett bűncselekményeket, hogy azok csak következményei voltak a másikéinak. Az ellenlábás által elkövetett vádakat eltúlozva a legkülönbébb adatok láttak napvilágot, s ezek hiányossága nehezítette a felderítést és a korrekt tájékoztatást. Ezért nem véletlen az, hogy a délszláv háborúban részt vevő államok kölcsönösen egymást vádolták a szörnyűségekért, s általánossá váltak a kölcsönös feljelentgetések, például Milan Martić, a Krajina-i Szerb Köztársaság elnöke a horvát köztársasági

¹⁴ A boszniai szerb tábornokot, a „Balkán mészárosát”, a srebrenicai mészárlás elkövetőjét csak 2011. május 26-án sikerült letartóztatni.

¹⁵ International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia: *Key figures of the cases*. 2019.

elnök, Franjo Tuđman ellen vádaskodott, Tuđman pedig Martić ellen tett feljelentést. Ugyanezt tükrözik az utódállamok egymás elleni keresetei, amelyeket az ENSZ Nemzetközi Bíróságára nyújtottak be. 1999-ben Horvátország beperelte Szerbiát, népirtással vádolva a szomszédos ország kormányát, majd 10 év múlva Szerbia ellenkeresettel élt, ugyanazzal vádolva Zágrábot.

A háborús bűnösség megítélését mindemellett a legjobban Horvátország és a Gotovina-ügy reprezentálja. Horvátországban a háborús bűnösök problematikája rendkívül kényes ügy, s az ezredfordulótól kezdve minden horvát kormánynak szembe kellett néznie azzal az ellentmondással, amely a háborús bűnösök megítélésében jelentkezik. Egyik oldalon az ICTY állandó nyomást gyakorolt Zágrábra az együttműködés és a háborús bűnösök kézre kerítése érdekében, s számos példát láthattunk arra, hogyan késleltette az ország integrációs folyamatát. A másik oldalon a lakosság jelentős része, különös tekintettel a veteránokra, mindent elkövetett, hogy az általuk háborús hősnek tartott katonai vezetők ellen ne lépjen fel a kormány. A kérdés hátterében a kilencvenes évek eseményeinek megítélésében való eltérés áll, ugyanis Horvátország álláspontja szerint a horvátok honvédő háborút vívtak, a megszállókat üzték ki országukból, hogy ez által kivívják függetlenségüket, s ezért a közvélemény erkölcsi alapot látott a védekezés során minden eszköz bevetésére.¹⁶

Ezen kettős nyomás miatt húzódott a kérdés tényleges megoldása. 2001. június 8-án vádemelés történt Ante Gotovina ellen, de a hatalmas belső felzúdulás miatt a kormány nem mert azonnal cselekedni, s ez lehetőséget adott Gotovina illegálisba vonulására. A horvát vezetés így 2002 novemberében azt jelentette az ICTY-nak, hogy nincs lehetősége a tábornokot letartóztatni. A tartózkodási hely ismeretének hiányában Horvátország engedélyezte külföldi, többek között az angol titkosszolgálat működését az állam területén az ICTY által koordinált akcióterv részeként. Miután Zágráb nem tartóztatta le a tábornokot, az EU elnapolta a 2005. március 17-re kitűzött csatlakozási tárgyalásokat. Végül a tábornok elfogására csak 2005. december 8-án, spanyol területen, a Kanári-szigeteken került sor.

A hágai Nemzetközi Törvényszék mérföldkönek számít a nemzetközi büntetőbíráskodás területén, hiszen a II. világháború óta első ízben jött létre ilyen jellegű igazságszolgáltatási fórum, és a nürnbergi perek óta ez volt az első komoly

¹⁶ European Commission: *Interim report from the Commission to the Council and the European Parliament on reforms in Croatia in the field of judiciary and fundamental rights (Negotiation Chapter 23)*. COM (2011) 110. Brussels, 2 March 2011 COM(2011) 110.

kísérlet arra, hogy háborús bűnösöket felelősségre vonjanak. Az ICTY az első, az ENSZ BT által létrehozott büntetőfórum, amely megvalósított az ENSZ Alapokmánya által a BT számára biztosított olyan intézkedést, amely a nemzetközi béke és biztonság fenntartását szolgálja. Ebbe beletartozik egy nemzetközi törvényszék felállítása is (az *implied powers* elv megerősítése), amelynek joga van a nem nemzetközi konfliktusok során elkövetett bűncselekmények elbírálására is.

Az Európai Unió bővítési feltételelessége

Az Európai Unió, amely a kilencvenes években nem tudta megakadályozni a délszláv válság kialakulását, továbbá az ICTY hatáskörébe tartozó erőszakos cselekedeteknek sem volt képes gátat szabni, ezért a daytoni béke után speciális felelősséget érzett a régió iránt. Fő célkitűzése, hogy segítse a háború utáni helyreállítást, az államépítés folyamatát, a megbékélést és a térség államai közötti kapcsolatrendszer újjáépítését, lehetővé téve az európai normák alkalmazását, az európaizációt.¹⁷ Ennek megvalósítására uniós perspektívát kínált a nyugat-balkáni államoknak, amelyet azonban szigorú feltételekhez kötött. Ezzel az EU bővítési stratégiájának meghatározó alapelve a kondicionalitás (feltételelesség) lett, amely lehetővé tette, hogy a keleti bővítés tanulságait is figyelembe véve szigorítsa a taggá válás kritériumait. Az Unió három lépcsőfokban alakította ki bővítési feltételeit. Ezek első generációja valójában a közép- és kelet-európai államok számára megfogalmazott koppenhágai és madridi kritériumok voltak, amelyek megteremtették a kondicionalitás jogi alapját.¹⁸ A taggá válás feltételeiként a működő piacgazdaságot, a stabil és demokratikus intézményrendszert, a jogállamiságot, az emberi jogok és a kisebbségek tiszteletben tartását, valamint a tagsággal járó kötelezettségek vállalását határozták meg.¹⁹

¹⁷ Koller Boglárka: Az európaizáció konceptuális és elméleti kérdései, különös tekintettel a Nyugat-Balkánra. In Koller Boglárka – Ördögh Tibor (szerk.): *Európaizáció a Nyugat-Balkánon*. Budapest, Dialóg Campus, 2019. 13–29.; Johannes-Mikael Mäki: EU enlargement politics: Explaining the development of political conditionality of ‘full cooperation with the ICTY’ towards Western Balkans. *Politička misao*, 45. (2008), 5. 53.

¹⁸ Christophe Hillion: Enlargement of the European Union: A legal analysis. In Anthony Arnall – Daniel Wincott (szerk.): *Accountability and legitimacy in the European Union*. Oxford, OUP, 2002. 401–418.

¹⁹ European Council: *Conclusions of the Presidency*. Copenhagen, 1993. június 21–22.

A bővítési kritériumok második generációját a Nyugat-Balkán számára alakították ki, és ezen előcsatlakozási feltételeknek több eleme is van, amelyek közül az első az 1996-ban megjelent *Regionális megközelítés a térség stabilizálása, a szomszédi kapcsolatok normalizálása és a gazdasági újjáépítés érdekében* című dokumentum.²⁰ A következő évben az EU kiegészítette a „Regionális megközelítés” programját a politikai és gazdasági feltételek megnevezésével és az öt nyugat-balkáni állam közötti bilaterális kapcsolatok fejlesztésével, vagyis a már meglévő koppenhágai feltételek új elemmel, a regionális együttműködés követelményével bővültek. Itt került először szóba az Unió részéről mint csatlakozási feltétel a daytoni csoport államai számára a Nemzetközi Törvényszékkel való együttműködés és a kapcsolatok elmélyítése.²¹

A Nyugat-Balkánra vonatkozó egységes stratégiát a stabilizációs és társulási folyamat (Stabilization and Association Process – SAP) jelentette. Az 1999-ben bevezetett SAP pontosan meghatározta az EU részéről a régió államaira vonatkozó céljait, így a stabilizációt, a regionális együttműködést és az uniós elkötelezettséget. A SAP a térség integrációjához szükséges kritériumok legfőbb elemévé vált, amelynek kereteit az egyes államokkal külön-külön megkötött és a csatlakozási kritériumokat részletesen tartalmazó stabilizációs és társulási megállapodások teremtik meg.²² Christian Pippan úgy gondolja, hogy a SAP csupán az elő-előcsatlakozási feltételeket jelenti, hiszen a tényleges csatlakozási tárgyalások csak az itt megfogalmazott kritériumok teljesítése után kezdődhetnek el.²³

²⁰ European Commission: *Regional Approach to the countries of South-Eastern Europe: Compliance with the conditions in the Council Conclusions of 29 April 1997*. Commission Communication on Operational Conclusions. COM (1998) 618 final. Brussels, 28. 10. 1998. COM (1998) 618 final.; Kemenszky Ágnes: A nyugat-balkáni uniós stratégia fejlődési irányai: stabilizáció és/vagy csatlakozás? In Berács József – Mészáros Tamás – Temesi József (szerk.): *60 éves a Közgazdaságtudományi Egyetem. A Jubileumi Tudományos Konferencia alkalmából készült tanulmányok*. Budapest, Aula, 2008. 155–171.; Braun András: Lehetőség vagy kritérium? A stabilizáció kérdése a Nyugat-Balkánon. *Mediterrán és Balkán Fórum*, 10. (2016), 1–2. 81–95.

²¹ European Commission (1998) i. m.

²² European Commission: *Commission Communication to the Council and European Parliament on the Stabilisation and Association process for the countries of South-Eastern Europe*. COM (1999) 235 final. Brussels, 26. 05. 1999. COM(1999) 235 final.

²³ Christian Pippan: The rocky road to Europe: The EU's stabilisation and association process for the Western Balkans and the principle of conditionality. *European Foreign Affairs Review*, 9. (2004), 2. 219–245.

A harmadik előcsatlakozási kritérium a benchmarkok rendszere, amely a feltételek teljesítésének eszközeként fogható fel, s célja a követelményeknek való teljes megfelelés biztosítása volt. A benchmark a Bizottság definíciója alapján „az ötödik bővítés tapasztalatait figyelembe véve került kialakításra, a csatlakozási tárgyalások minőségének javítására, valamint a tagjelöltek ösztönzésére, hogy minél hamarabb megkezdjék a szükséges reformintézkedéseket”.²⁴ Az új technikai modell alapján a csatlakozási fejezetet mindaddig nem lehet megnyitni, illetve lezárni, amíg a tagjelölt állam nem teljesítette az ezekben megfogalmazott feltételeket. A nyitófeltételek alapvetően „az acquisból adódó szerződéses kötelezettségek teljesítésére”, míg a záróbenchmarkok a „közigazgatási és igazságszolgáltatási szervek jogalkotási intézkedéseire, a jogi vívmányok végrehajtására vonatkoznak”.²⁵

Az előcsatlakozási kritériumok harmadik generációja kiegészül még az úgynevezett utócsatlakozási feltételekkel, amelyek a horvát integráció során használt ellenőrzési mechanizmusban nyilvánultak meg. Ennek alapján a Közösség a teljes jogú tagság eléréséig ellenőrizte Zágráb vállalásainak teljesítését.

Pippan a Nyugat-Balkán irányában megfogalmazott feltételelesség három dimenzióját másképp csoportosítja. A szerző szerint az elő-előcsatlakozási feltételeket a SAP jelenti, amelynek keretein belül az érintett államoknak teljesíteniük kell a stabilizációs és társulási megállapodásban foglaltakat ahhoz, hogy tagjelöltté válhassanak. A SAP valójában „testre szabott” bővítésnek fogható fel, amely az adott ország sajátosságait figyelembe véve határozza meg a követelményeket. Ezt támasztja alá az is, hogy a Közösség számtalan alkalommal és különböző dokumentumokban erősítette meg, hogy csak az egyéni haladás határozhatja meg a csatlakozás időpontját. A kritériumok fejlődésének második dimenzióját az előcsatlakozási feltételeknek nevezi, és az új technikai modellt, a benchmarkok rendszerét sorolja ide. Az utócsatlakozási feltételek ellenőrzési mechanizmusa jelenti a harmadik lépcsőfokot.²⁶

²⁴ European Commission: *Enlargement Strategy and Main Challenges 2006–2007*. Brussels, 8. November 2006. COM(2006) 649. 6.

²⁵ European Commission (2006) i. m. 6.

²⁶ Pippan (2004) i. m.

Az Európai Unió ICTY-feltételelessége

Az Európai Unió nyugat-balkáni politikájának egyik alapvetése az európaizáció, hogy elősegítse a demokratizálódást és a stabilizációt, hogy háttérbe szorítsa a térségben jelentkező szélsőséges nacionalista ideológiákat, és támogassa a megbékélést. Ennek érdekében csatlakozási feltételrendszere meghatározó részeként – de mégis attól jelentősen eltérő jelleggel, éppen ezért kevésbé technikai jellegű eszközként funkcionálva – fokozatosan építette ki és tette kötelező kritériummá a régió államai számára a Nemzetközi Törvényszékkel való teljes körű együttműködést.

A daytoni szerződés a térség államai számára számos helyen megfogalmazza az ICTY-jal való együttműködést,²⁷ amelyet átvéve az Európai Unió is több dokumentumában fokozatosan alakította ki az ICTY-feltételelességet. Az Európai Tanács 1995. december 16-i madridi ülésén még csak az fogalmazódott meg, hogy az emberi jogok tiszteletben tartása összefügg a hágai Törvényszék küldetésével, de az 1996. február 26-i „Regionális megközelítés” már konkrétan tartalmazza az ICTY-jal való együttműködést a daytoni és erdödi megállapodások végrehajtása érdekében.²⁸ Az Európai Tanács 1996. június 21-én Firenzében megrendezett ülésén szintén kifejezésre juttatták, hogy valamennyi félnek teljes mértékben együtt kell működnie a Törvényszékkel, és kilátásba helyezték, hogy az EU hamarosan csatlakozni fog ennek ellenőrzési mechanizmusához.²⁹ 1997. április 29-én az Általános Ügyek Tanácsa kimondta, hogy a Törvényszékkel való együttműködés az Unióval fennálló „szerződéses kapcsolatok” megszerzésének egyik feltétele, amivel csak az volt a probléma, hogy gondosan kerülték, milyen kapcsolatokra gondolnak, és nem ajánlották fel az uniós perspektívát sem.³⁰ Erre csak a koszovói események után került sor a stabilizációs és társulási folyamat elindításával, amikor is az EU megismételte az 1997-es feltételeket, és a SAP-tárgyalások elindításának és a megállapodások megköté-

²⁷ Az emberi jogokkal és az alapvető szabadságjogokkal foglalkozó második cikkelyének 17. §-a, a 9. általános rendelkezések cikkely, a harmadik rész 13. cikkelye, a hetedik melléklet 3. cikkely 6. §-a és 6. cikkelye, 8. melléklet 2. cikkelye, 9. melléklet 4. cikkelye, 11. melléklet 6. cikkelye.

²⁸ European Commission: Council Conclusions and Declaration on former Yugoslavia. Adopted by the Council on 26 February. *Bulletin of the European Union*, 1-2/1996. 99–101. (1.4.108. pont.); European Commission (1998) i. m.

²⁹ European Council: *Florance European Council 21 and 22 June 1996. Presidency conclusions*.

³⁰ General Affairs Council: *Conclusions on the Former Yugoslavia*. Brussels, 29 April 1997.

sének feltételeként definiálta az ICTY-jal való együttműködést.³¹ A 2003. június 21-i „The Thessaloniki agenda” szintén tartalmazza a Hágával való teljes körű együttműködést, kiemelve, hogy az összes vádlott átadása, a tanúkhoz és dokumentumokhoz való hozzáférés a feltétele az EU-val való kapcsolatok bővítésének és az EU-tagságnak.³² A Bizottság 2006. novemberi 8-i, majd az Európai Tanács 2006. decemberi ülésén elfogadott *Bővítési stratégia és főbb kihívások 2006–2007* című dokumentuma nem hoz újat, az uniós csatlakozás feltételeként szabja az ICTY-jal való együttműködést.³³ A Bizottság 2018. februári *Hiteles bővítési perspektíva a Nyugat-Balkánra vonatkozóan és fokozott uniós szerepvállalás a Nyugat-Balkánnal* című stratégiája, továbbá az EU–Nyugat-Balkán csúcstalálkozón 2018. május 17-én a bolgár fővárosban tett szófiai nyilatkozata is megerősíti az Unió elköteleződését a régió iránt. A bővítési stratégia hat kiemelt kezdeményezése közül az egyik a megbékéléssel és a jószomszédi viszony kialakításával foglalkozik, amelyben a Közösség nyomatékosítja elkötelezettségét a nemzetközi törvényszéki mechanizmus támogatására.³⁴ Nemcsak ezen nagy horderejű uniós dokumentumok, hanem az évenként megjelent országjelentések is minden alkalommal beszámolnak a Nemzetközi Törvényszékkel, illetve jelenleg annak utódával, a IRMTC-vel való együttműködésről.

Az ICTY-kritériummal kapcsolatban azonban egyrészt problémát jelentett, hogy az EU-nak nem voltak szabályai ezen a területen, következésképpen nem tudott mindig egyértelműen eljárni – erre a későbbiekben példákat is látni fogunk –, ami csökkentette nemcsak az ICTY-feltételeességet, hanem a Közösség egész feltételeességi mechanizmusának hatékonyságát. Másrészt egyértelművé vált, hogy az ICTY-kritérium az Unió új külpolitikai eszköze, amelynek legfőbb célkitűzése a rendszerváltás és konfliktus utáni rendezés. Amíg a demokratizálás az EU erkölcsi elkötelezettségét jelenti a demokrácia, az emberi jogok és a jogállamiság irányában, addig a stabilizáció célja a véres konfliktus felszámolása, a közrend és politikai stabilitás megteremtése. Mivel a két megközelítés

³¹ European Commission (1999) i. m.

³² European Council: *The Thessaloniki Agenda for the Western Balkans: Moving towards European Integration. Presidency Conclusions of Thessaloniki European Council 19 and 20 June 2003*. Document 11638/03, Brussels, 1 October 2003. point 40.

³³ European Commission (2006) i. m.

³⁴ European Commission: *A credible enlargement perspective for and enhanced EU engagement with the Western Balkans*. COM (2018) 65 final. Strasbourg, 6. 2. 2018. COM(2018) 65 final.

gyakran versengett egymással, a gyakorlatban nem párhuzamosan mozgott, így az ICTY-feltétel nem volt kellőképpen hatékony.³⁵

Karen Smith felhívja a figyelmet arra, hogy ha a feltételeességet nem alkalmazzák következetesen, akkor csökken a hatékonysága, sőt kontraproduktívvá is válhat. A szerző szerint az EU következtelenségét három fő probléma okozza: a belső megosztottság, a feltételek szigorú betartásának időbeli változásai, továbbá az ICTY-feltétel térben és időben eltérő alkalmazása.³⁶ A EU belső következtelenségének záloga, hogy az intézmények és a tagállamok jussanak közös nevezőre mind a további bővítés, mind a Nyugat-Balkán térsége, mind a feltételeesség tekintetében. A tagállamok azonban eltérő véleménnyel vannak a Közösség bővítési politikájának folytatásáról, s bár időről időre megerősítik azt, mégis nagy különbségek tapasztalhatók a csatlakozási folyamat intenzitásának és területi kiterjesztésének vonatkozásában. A Nyugat-Balkánon az EU fő feladatát illetően, vagyis a demokratizálás és stabilizáció megvalósításában egyetértés tapasztalható, ugyanakkor a Tanács ezt egy rövid távú posztkonfliktus-kezelési mechanizmusként értelmezi, míg a Bizottság hosszabb lefolyású megbékélési mechanizmusként. Ugyanilyen ellentmondás jellemzi a feltételeességet. Míg az Európai Parlament és néhány tagállam – különösen Hollandia és Belgium – a minél szigorúbb csatlakozási feltételek mellett teszi le a voksát, elsősorban a 2007-es tapasztalatokra alapozva, addig a Tanácsban több tagállam, így Franciaország, Spanyolország, Olaszország, Szlovénia, Svédország a feltételeesség tekintetében enyhébb álláspontot képvisel. Ők azt mondják, hogy az EU feltételeességi politikája hatékonyabb lenne, ha a Közösség a csatlakozási folyamat közben jutalmazná a kritériumok teljesítésében elkötelezett jelölteket, s ráadásul ez az Unió hitelességének záloga is lehetne. Álláspontjuk szerint a kemény uniós álláspont nem a megfelelést segíti, ellenkezőleg, felerősítheti a nacionalista retorikát, amely destabilizálhatja az egész régiót, növelheti az orosz befolyást.³⁷

Az EU nemcsak fenti belső következtelenségeivel nehezíti a feltételeesség eredményességét, hanem nem volt konzekvens az ICTY-kritériumok szigorú betartatásának idősíkjával sem. Két kirívó, egy horvát és egy szerb eset is kivá-

³⁵ Iavor Rangelov: A regional approach to justice? Rethinking EU justice policies in conflict and transition. *Policy Brief*, May 2011. European Policy Centre Brussels, 2011.

³⁶ Karen E. Smith: The evolution and application of EU membership conditionality. In Marise Cremona (szerk.): *The enlargement of the European Union*. Oxford, Oxford University Press, 2003. 105–140.

³⁷ Mathias Dobbels: Serbia and the ICTY: How effective is EU conditionality? *EU Diplomacy Papers*, 6/2009. College of Europe, 2009. 15.

lóan tükrözi mindezt. Gotovina tábornokról már esett szó, s az EU egységesen lépett fel, amikor Zágráb nem tartóztatta le őt, és Carla del Ponte, az ICTY akkori főügyésze kevésnek találta az ország erőfeszítéseit az ügyben, ezért a 2005. március 17-re kitűzött csatlakozási tárgyalásokat elnapolták.³⁸ Mintegy fél évvel később, 2005. október 3-án azonban – Carla del Ponte ugyanezen a napon jelentette be, hogy Horvátország már teljeskörűen együttműködik Hágával³⁹ – az Unió mégis a tárgyalások elkezdéséről döntött annak ellenére, hogy Gotovina elfogására nem került sor.⁴⁰ Ez több kérdést is felvet. Egyik oldalról látható az EU időbeli következetlensége, másrészt jól példázza a Karen Smith-féle kategorizálást, amely szerint a csatlakozási feltételelességnek két típusa – pozitív és negatív – különíthető el. Pozitív feltételelességről akkor beszélhetünk, ha az Európai Unió a tagjelölt számára lehetővé teszi a tárgyalások folytatását, és felvillantja a csatlakozási folyamat újabb állomását. Negatív feltételelesség esetén a jelölt teljesítményével elégedetlen Közösség lelassítja, vagy fel is függeszti a csatlakozási folyamatot.⁴¹ Ez a *stick and carrots* politika nyomon követhető volt a horvát csatlakozás elhúzódó folyamatában, és a Gotovina-eset, valamint a tárgyalások kezdetének elnapolása konkrét példaként is szolgál a negatív feltételelességre. Harmadrészt a tábornok esete rámutat arra is, hogy mind a mai napig nem tisztázott, hogy mi minősül teljes együttműködésnek. A horvátokkal való tárgyalások októberi megkezdése azt sugallja, hogy a menetlevél kiállításához nem Gotovina tábornok kiadatása, hanem sokkal inkább az őt védelmező kiterjedt hálózat felszámolása, valamint a háborús bűnös tartózkodási helyéről megbízható információ szolgáltatása állt.

Az ICTY-feltételelesség során az EU időbeli konzekvenciájának másik kirívó esete Szerbiához fűződik. Olli Rehn bővítési biztos 2006 februárjában Belgrádba utazott, és a szerb háborús bűnösök kiadatásáról tárgyalt. Kijelentette, hogy Szerbiának egyértelműen az EU-ban a helye, de ennek feltétele, hogy a nyugat-balkáni állam az európai jövőt válassza a nacionalista múlttal szemben. Belgrádnak

³⁸ Council of the European Union: *Council conclusions on Croatia*. Brussels, 16 March 2005.

³⁹ ICTY-Office of the Prosecutor: *Assessment by the Prosecutor of the Co-operation Provided by Croatia*. The Hague, 2005.

⁴⁰ Lőrinczné Bencze Edit: *Az európai uniós bővítések elmélete és gyakorlata a horvát csatlakozás tükrében*. Budapest, Aposztróf, 2013. 150–151.; Ministry of Foreign Affairs and European Integration: *Croatia on the road to the European Union*. Zagreb, Nacionalna i Sveučilišna Knjižnica, 2006. 9–13.

⁴¹ Karen E. Smith: The use of political conditionality in the EU's relations with third countries: How effective? *European Foreign Affairs Review*, 3. (1998), 2. 253–274.

meg kell találnia és át kell adnia Mladićot, és segítenie kell abban, hogy a boszniai szerb Radovan Karadžić is Hágába kerüljön. Amikor egyértelművé vált, hogy az állam a kitűzött határidőig nem teljesíti Mladić letartóztatásának ígérését, 2006. május 3-án Olli Rehn bejelentette, majd az Európai Tanács júniusi határozatával felfüggesztette (december 15-i határozatában ezt meg is erősítette) Szerbia és Montenegróval a stabilitási és társulási szerződésről szóló tárgyalásokat.⁴² A tagállamok ezen egységes álláspontján azonban hamarosan repedések mutatkoztak. Amikor az ENSZ különleges képviselője, Martti Ahtisaari vezette, Koszovó végleges státusáról szóló tárgyalások 2007 közepén véget értek, továbbá Szerbiában lezajlottak a parlamenti választások, és megalakult az új kormányzat, Ausztria, Franciaország, Görögország és Magyarország az SAA-tárgyalások folytatását kérte Szerbiával. Ezt az USA ICTY-engedékenysége is alátámasztotta azzal, hogy felajánlotta Belgrád számára a NATO békepartnerségi programjához való csatlakozást, s nyomást gyakorolt az EU-ra az ICTY-kritériumok visszafogására. Mindezek alapján az EU megváltoztatta az egy évvel korábbi álláspontját, és 2007. június 13-án folytatta a tárgyalásokat. Ez valójában komoly kompromisszumot jelentett az Unió részéről, hiszen Mladić tábornok ugyanúgy nem került kézre, mint a tárgyalások felfüggesztésekor.⁴³

A fenti negatív feltételelesség ellenére, különösen Szerbia kapcsán többször találkozhatunk a pozitív feltételelességgel is. Az EU azért, hogy a Szerbiával való kapcsolatait normalizálja, gyakran a stabilitást az erkölcsi normái fölé helyezi. A politikai stabilitás érdekében – hogy a jobboldali radikális nacionalista erőket visszaszorítsa, a Koszovó elvesztése miatti keserűséget kordában tartsa, az európaizáció terén elért csekély eredmény ellenére – különféle engedményeket adott, s mindezt tette úgy, hogy az ICTY-jal nem történt előrelépés.

Nem is beszélve Bosznia-Hercegovináról, ahol az ICTY-feltételelesség szinte teljesen háttérbe szorult más sürgetőbb kérdések mellett (például rendőrségi reform), és ezért az Unió nem is nagyon hangoztatta a hágai kritériumok nem teljesülését.

⁴² Council of the European Union: *Presidency Conclusions 15-16 June 2006*. 10633/1/06 REV 1. Brussels, 17 July 2006.

⁴³ Ördögh Tibor: Szerbia közeledése az Európai Unióhoz. In Koller Boglárka – Ördögh Tibor (szerk.): *Európaizáció a Nyugat-Balkánon*. Budapest, Dialóg Campus, 2019. 173–187.

Nehezítette az EU konzekvens fellépését, hogy a Közösség megosztotta a feladatokat más nemzetközi szereplőkkel – NATO, Európa Tanács, USA – annak érdekében, hogy maximalizálja az ICTY feltételeinek való megfelelést. A résztvevők azonban nem mindig értelmezték egyformán az ICTY-feltételeességet, s ez többször párhuzamos vagy keresztfeltételeességet eredményezett.

Összegzés

Az Európai Unió több lépcsőben, fokozatosan építette ki a bővítés feltételeit. A teljes együttműködés az ICTY-jal kizárólagosan csak a Nyugat-Balkán régiójára kialakított feltétel, ennek ellenére beilleszthető az Unió csatlakozási kritériumainak keretrendszerébe. A politikai bővítési feltételek részeként azokhoz a normákhoz és értékekhez kapcsolódik, amelyek megtalálhatóak a koppenhágai alapelvekben, valamint az Európai Unióról szóló szerződés 6. cikkének (1) bekezdésében. Ennek ellenére azonban a Hágával való együttműködés nem válik a bővítési feltételek általános részévé, hiszen térben és időben korlátozott kritérium.⁴⁴

Így az ICTY-feltétel egyedülálló és mind ez idáig példátlan, de időkorlátozással alkalmazott uniós előcsatlakozási mechanizmus, amelyet nemcsak először vezettek be, hanem térbeli lehatárolással is, hiszen csak a Nyugat-Balkánra korlátozódott – elsősorban Szerbiára, Horvátországra és Bosznia-Hercegovinára, hiszen az ICTY-esetek 95 százaléka ezen államokhoz köthető –, ráadásul olyan kritérium, amely első alkalommal vonatkozott egy posztkonfliktusos területre.⁴⁵

Több mint két évtizedes működése után az ICTY befejezési szakaszába érkezett. Tekintettel arra, hogy a háborús és emberiesség elleni bűncselekmények minden gyanúsítottja már Hágában van, az ICTY-feltételrendszer akár ki is kerülhetne az EU-csatlakozás dinamikájából. Ám a Törvényszék ellentmondásos ítélezési gyakorlata továbbra is rendkívül vitatott az egész régióban, és egyes esetekben még ma is a nacionalista retorika radikalizálására használják, így egy ideig még az EU-előcsatlakozási feltételeken belüli alkalmazása relevánsnak tűnik.

⁴⁴ Mäki (2008) i. m. 74.

⁴⁵ Davor Petrić: EU pre-accession political requirements for Western Balkans: Unravelling the application and compliance record of the ICTY conditionality. *Europske studije*, 2. (2016), 3–4. 117.

Felhasznált irodalom

- Braun András: Lehetőség vagy kritérium? A stabilizáció kérdése a Nyugat-Balkánon. *Mediterrán és Balkán Fórum*, 10. (2016), 1–2. 81–95.
- Council of the European Union: *Council conclusions on Croatia*. Brussels, 16 March 2005. Online: www.eu2005.lu/en/actualites/conseil/2005/03/16conclusionscagre/croatia.pdf
- Council of the European Union: *Presidency Conclusions 15-16 June 2006*. 10633/1/06 REV 1. Brussels, 17 July 2006. Online: www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/90111.pdf
- Council of the European Union: *Presidency Conclusions. Thessaloniki European Council 19 and 20 June 2003*. 11638/03-as dokumentum. Brussels, 2003. október 1. Online: www.consilium.europa.eu/media/20847/76279.pdf
- Dobbels, Mathias: Serbia and the ICTY: How effective is EU conditionality? *EU Diplomacy Papers*, 6/2009. Online: http://aei.pitt.edu/11556/1/EDP_6_2009_Dobbels.pdf
- European Commission: *Regional Approach to the countries of South-Eastern Europe: Compliance with the conditions in the Council Conclusions of 29 April 1997*. Commission Communication on Operational Conclusions. COM (1998) 618 final. Brussels, 28. 10. 1998. Online: <http://aei.pitt.edu/3354/1/3354.pdf>
- European Commission: *Commission Communication to the Council and European Parliament on the Stabilisation and Association process for the countries of South-Eastern Europe*. COM (1999) 235 final. Brussels, 26. 05. 1999. Online: <http://aei.pitt.edu/3571/1/3571.pdf>
- European Commission: *Council Conclusions and Declaration on former Yugoslavia*. 26 February 1996. Bulletin EU 1-2/1996. Online: <http://europa.eu/archives/bulletin/en/9601/p104108.htm>
- European Commission: *Enlargement Strategy and Main Challenges 2006–2007*. COM (2006) 649 final. Brussels, 8. November 2006. Online: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2006/nov/com_649_strategy_paper_en.pdf
- European Commission: *Interim Report from the Commission to the Council and the European Parliament on reforms in Croatia in the field of judiciary and fundamental rights (Negotiation Chapter 23)*. COM (2011) 110. Brussels, 2 March 2011. Online: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/hp/interim_report_hr_ch23_en.pdf

- European Commission: *A credible enlargement perspective for and enhanced EU engagement with the Western Balkans*. COM (2018) 65 final. Strasbourg, 6. 2. 2018. Online: https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/communication-credible-enlargement-perspective-western-balkans_en.pdf
- European Council: *Conclusions of the Presidency*. Copenhagen, 1993. június 21–22. Online: www.consilium.europa.eu/media/21225/72921.pdf
- European Council: *Florence European Council 21 and 22 June 1996. Presidency conclusions*. Online: www.consilium.europa.eu/media/21158/florence-european-council.pdf
- General Affairs Council: *Conclusions on the Former Yugoslavia*. Brussels, 29 April 1997.
- Hillion, Christophe: Enlargement of the European Union: A legal analysis. In Anthony Arnall – Daniel Wincott (szerk.): *Accountability and legitimacy in the European Union*. Oxford, OUP, 2002. 401–418.
- ICTY-Office of the Prosecutor: *Assessment by the Prosecutor of the Co-operation Provided by Croatia*. The Hague, 2005. Online: www.icty.org/sid/8535
- Kemenszky Ágnes: A nyugat-balkáni uniós stratégia fejlődési irányai: stabilizáció és/vagy csatlakozás? In Berács József – Mészáros Tamás – Temesi József (szerk.): *60 éves a Közgazdaságtudományi Egyetem. A Jubileumi Tudományos Konferencia alkalmából készült tanulmányok*. Budapest, Aula, 2008. 155–171.
- Koller Boglárka: Az európaizáció konceptuális és elméleti kérdései, különös tekintettel a Nyugat-Balkánra. In Koller Boglárka – Ördögh Tibor (szerk.): *Európaizáció a Nyugat-Balkánon*. Budapest, Dialóg Campus, 2019. 13–29.
- Lőrinczné Bencze Edit: *Az európai uniós bővítések elmélete és gyakorlata a horvát csatlakozás tükrében*. Budapest, Aposztróf, 2013.
- Mäki, Johannes-Mikael: EU enlargement politics: Explaining the development of political conditionality of ‘full cooperation with the ICTY’ towards Western Balkans. *Politička misao*, 45. (2008), 5. 47–80.
- Ministry of Foreign Affairs and European Integration: *Croatia on the Road to the European Union*. Zagreb, Nacionalna i Sveučilišna Knjižnica, 2006.
- Ördögh Tibor: Szerbia közeledése az Európai Unióhoz. In Koller Boglárka – Ördögh Tibor (szerk.): *Európaizáció a Nyugat-Balkánon*. Budapest, Dialóg Campus, 2019. 173–187.
- Petrić, Davor: EU pre-accession political requirements for Western Balkans: Unravelling the application and compliance record of the ICTY conditionality. *Europske studije*, 2. (2016), 3–4. 115–138.
- Pippan, Christian: The rocky road to Europe: The EU’s stabilisation and association process for the Western Balkans and the principle of conditionality. *European Foreign Affairs Review*, 9. (2004), 2. 219–245.

- Pittmann, Thomas Wayde: The road to the establishment of the International Residual Mechanism for Criminal Tribunals: From completion to continuation. *Journal of International Criminal Justice*, 9. (2011), 4. 797–817. Online: <https://doi.org/10.1093/jicj/mqr042>
- Rangelov, Iavor: A regional approach to justice? Rethinking EU justice policies in conflict and transition. *Policy Brief*, May 2011. Online: www.files.ethz.ch/isn/141481/pub_1272_a_regional_approach_to_justice.pdf
- Smith, Karen E.: The use of political conditionality in the EU's relations with third countries: How effective? *European Foreign Affairs Review*, 3. (1998), 2. 253–274.
- Smith, Karen E.: The evolution and application of EU membership conditionality. In Marise Cremona (szerk.): *The enlargement of the European Union*. Oxford, Oxford University Press, 2003. 105–140.
- Spalińska, Magdalena (szerk.): *20 Years of the ICTY: Anniversary events and Legacy Conference proceedings*. United Nations – International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, 2014. Online: www.icty.org/x/file/Press/Events/2013/20_Years_of_the ICTY_en.pdf
- UN: *ICTY marks official closure with moving Ceremony in The Hague*. 2017. december 27. Online: www.icty.org/en/press/icty-marks-official-closure-with-moving-ceremony-in-the-hague
- UN International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia: *Key figures of the cases*. 2019. Online: www.icty.org/en/cases/key-figures-cases
- UN Security Council: *Resolution 827 (1993)* [on the establishment of the International Tribunal for the former Yugoslavia]. 1993. május 25. Online: www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_827_1993_en.pdf
- UN Security Council: *Security Council resolution 1966 (2010)* [on the establishment of the International Residual Mechanism for Criminal Tribunals with two branches] 22 December 2010. S/RES/1966(2010). Online: www.refworld.org/docid/4d270e432.html
- UN: *Statute of the International Tribunal for the former Yugoslavia*. 1993. Online: http://www.icls.de/dokumente/icty_statut.pdf